

*Małgorzata Nahotko**

Biblioteka Główna, Akademia Wychowania Fizycznego
Kraków

*Marek Nahotko***

Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa
Uniwersytet Jagielloński

STOPIEŃ CYFRYZACJI POLSKICH CZASOPISM NAUKOWYCH [DIGITIZATION LEVEL OF POLISH SCHOLARLY JOURNALS]

Abstrakt: Przedstawiono wyniki badań polskich czasopism naukowych, umieszczonych na liście Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, a więc uznanych za źródła o najwyższej jakości. Badany był stopień ich cyfryzacji; odnalezione zostały te spośród nich, które dostępne są w Internecie, a następnie dokonano ich oceny według ustalonych kryteriów, takich jak: rodzaj udostępnianych treści Open Access i odpłatnie, dostęp do archiwum itp. Wyniki badań porównane zostały z efektami podobnych badań realizowanych w innych krajach, co pozwala na wyciągnięcie wniosków o etapie rozwoju polskich czasopism naukowych, łącznie z ich finansowaniem.

CYFRYZACJA KOMUNIKACJI NAUKOWEJ – CZASOPISMA ELEKTRONICZNE – OPEN ACCESS – POLSKA – PUBLIKACJE ELEKTRONICZNE

Abstract: The study presents the results of research on Polish scholarly journals registered on the official Ministry of Science and Higher Education list, and considered therefore as the most valuable resources. In their research the authors have estimated the digitization level of Polish scholarly journals, localized among of them the titles available online for then submit them to an evaluation applying some number of specified criteria, such as nature of the content offered respectively for charge and in the Open Access formula, archives accessibility, etc. Furthermore, the results of the research are compared with the output of similar projects carried out in other countries, which allows to infer on the Polish scholarly journals stage on advancement, also in financial aspect.

DIGITIZATION OF SCHOLARLY COMMUNICATION – eJOURNALS – ePUBLICATIONS – OPEN ACCESS – POLAND

*

*

*

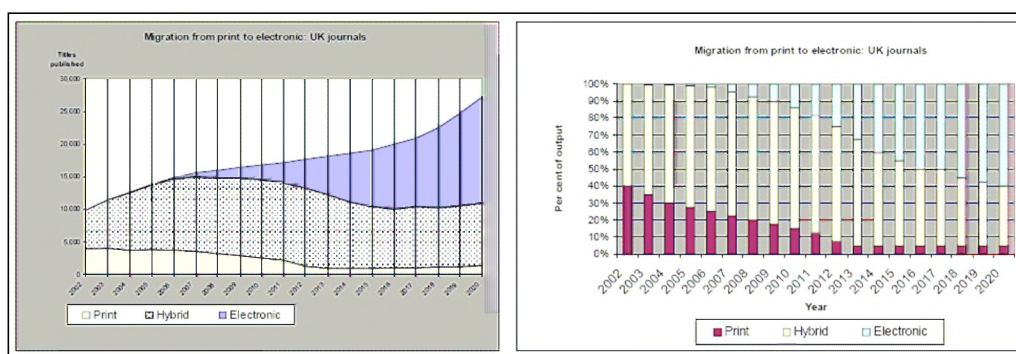
* St. kust. dypl. mgr MAŁGORZATA NAHOTKO, pracownik Biblioteki Głównej AWF w Krakowie. Studia na kierunku bibliotekoznawstwo i informacji naukowej w Uniwersytecie Jagiellońskim; studia podyplomowe z zakresu informacji naukowej w UJ. Dwie najważniejsze publikacje: (2004) *Modyfikacja UKD w kierunku języka o słownictwie seminaturalnym* (współaut. Marek Nahotko). [W:] B. Sosińska-Kalata red. *UKD w środowisku komputerowym: praca zbiorowa*. Warszawa: Wydaw. SBP, s. 111–130; (1998) *Współpraca w zakresie rzeczowego opracowania zbiorów w bibliotekach technicznych – tradycyjne i nowe języki informacyjno-wyszukiawcze*. [W:] *Materiały na Międzynarodową Konferencję nt. Współpraca bibliotek naukowych w zakresie automatyzacji*, Kraków 16–19.11.1998. Warszawa: Wydaw. SBP, s. 90–94. Adres elektr.: malgorzata.nahotko@awf.krakow.pl

** Dr MAREK NAHOTKO, adiunkt w Instytucie Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa UJ. Studia na kierunku bibliotekoznawstwo i informacja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim; doktorat z nauk humanistycznych obroniony w Uniwersytecie Wrocławskim. Dwie najważniejsze publikacje: (2007) *Naukowe czasopisma elektroniczne*. Warszawa: Wydaw. SBP, 180 s.; (2006). *Opis dokumentów elektronicznych: teoretyczny model i możliwości jego aplikacji*. Kraków: Wydaw. UJ, 193 s. Adres elektr. marek.nahotko@uj.edu.pl

Czasopisma naukowe na całym świecie przeżywają okres bardzo gwałtownej cyfryzacji. Od końca lat 90. ubiegłego wieku obserwujemy masowy zwrot wydawców ku czasopismom elektronicznym. Główni wydawcy czasopism, zauważywszy na rosnące znaczenie sieci globalnych i Webu, rozpoczęli od tworzenia cyfrowych wersji czasopism wydawanych wcześniej w wersji tradycyjnej. Często wersje elektroniczne w żaden sposób nie różnią się od wcześniejszych, kopiując po prostu wygląd i zawartość wersji drukowanych. Dla tego celu powstały specjalne formaty. Wydawcy zakładali, że do 1999 roku większa część czasopism naukowych dostępna już będzie w wersji elektronicznej. Te prognozy sprawdzają się: w 2005 r. około 93% czasopism z zakresu nauk ścisłych, techniki i medycyny (STM) oraz 84% z nauk humanistycznych i społecznych posiadało swoje elektroniczne odpowiedniki*, można więc powiedzieć, że wszystkie czasopisma tego typu są elektroniczne [Cox & Cox 2005, p. 21]. Nieco gorsze wyniki, wskazujące na 62% czasopism elektronicznych, pochodzą z *Ulrich's Periodicals Directory* [<http://www.ulrichsweb.com/ulrichsweb/>]. Różnica wynika z tego, że *Ulrich's Directory* przedstawia sytuację ogólnosiwiatową, a Cox głównie pisze o wysoko rozwiniętych krajach anglosaskich i europejskich.

Również prognozy są pomyślne dla publikowania elektronicznego. Z prognozy wykonanej w British Library dla czasopism brytyjskich wynika, że do roku 2020 odsetek czasopism czysto elektronicznych wzrośnie do 60%, a 35% czasopism będzie hybrydowych (tradycyjnych z wersją elektroniczną) i 5% czasopism wyłącznie drukowanych. Wynika z tego, że 95% czasopism ma posiadać wersję cyfrową, przy czym liczba czasopism hybrydowych pozostać ma w miarę niezmienna, gwałtownie natomiast rosnąć ma liczba czasopism czysto elektronicznych (rys. 1).

Rys. 1. Prognoza rozwoju czasopism elektronicznych do 2020 r. na świecie, wykonana w British Library

Źródło: [Powell 2004, p. 6]

Celem badań przeprowadzonych przez autorów tego artykułu było określenie sytuacji polskich czasopism naukowych i fachowych w zakresie ich cyfryzacji. Proces cyfryzacji rozumiany jest jako udostępnianie przy pomocy medium elektronicznego publikacji specjalnie i pierwotnie przygotowanej dla tego medium, w odróżnieniu od digitalizacji, polegającej na tworzeniu wersji elektronicznej z pierwotnie istniejącej wersji drukowanej dokumentu (np. poprzez jego skanowanie). Pod uwagę, jako obecne w Internecie brane były przy tym tylko takie tytuły, dla których utworzono specjalny serwis, zawierający różnego typu informacje (od tytułu i adresu redakcji po pełne teksty artykułów z wieloletnim archiwum), nie uwzględniano więc np. licznych stron księgarni internetowych oferujących pojedyncze zeszyty poszczególnych publikacji.

* Warto zwrócić uwagę, że według raportu Cox w latach 2003–2005 liczba czasopism elektronicznych STM wzrosła o 10%. Badania te przeprowadzono na podstawie ankiet skierowanych do 400 wydawców czasopism, głównie z Wielkiej Brytanii i USA (79%) oraz pozostałych krajów Europy (10%) i świata (11%).

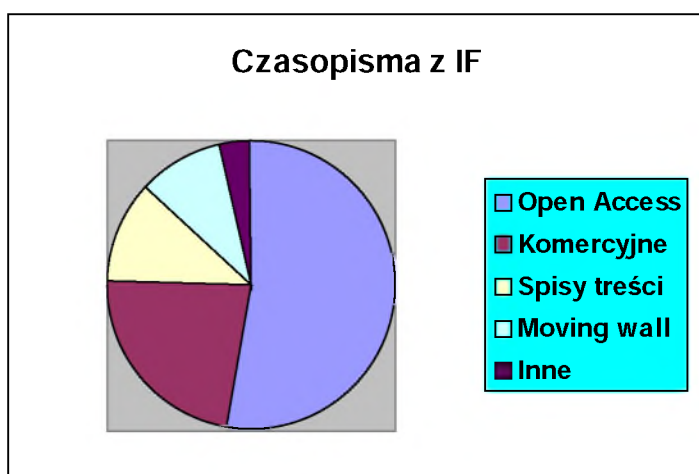
Próba oszacowania stopnia dostępności polskich czasopism naukowych w Internecie podjęta została w oparciu o listę czasopism utworzoną w MNiSzW. Jest to jedna z najbardziej pełnych list polskich czasopism naukowych, przy czym są to czasopisma wyselekcjonowane, więc można z dużym prawdopodobieństwem założyć ich wysoki poziom. Z drugiej strony samo zaistnienie czasopisma na tej liście może wpływać na stopień jego obecności w Internecie, gdyż wśród kryteriów umieszczania tytułów na liście i przyznawania punktów są m.in. „strona internetowa z dostępem do streszczeń” (0,5 punktu) i „strona internetowa z dostępem do pełnych tekstów” (0,5 punktu, przy sumie punktów możliwych do uzyskania wynoszącej 6) [List MNiSZW 2006, dok. elektr.]. Można więc domniemywać, że twórcy czasopism, starający się o umieszczenie ich publikacji w Wykazie MniSzW, starają się o ich umieszczanie w Internecie.

W dalszej części artykułu przedstawione zostaną wyniki badań dwóch grup czasopism potraktowanych odrębnie: czasopism naukowych posiadających Impact Factor oraz czasopism z tzw. Grupy B (chodzi o grupowanie czasopism na Wykazie Ministerstwa), nie posiadających IF, przez co nie znajdujących się w bazie JCR (Journal Citation Reports) Thomsona. Czasopisma te były wyszukiwane w Internecie, a następnie zbierane były podstawowe informacje o ich udostępnianiu w Sieci. Podczas tego etapu prac bardzo pomocne były (oprócz wyszukiwarek typu Google) bazy danych zawierające informacje o czasopismach, w tym przede wszystkim baza ARIANTA Anety Drabek i Arkadiusza Pulikowskiego (<http://www1.bg.us.edu.pl/bazy/czasopisma/>) oraz w mniejszym stopniu baza BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl/>).

Polskie czasopisma naukowe posiadające IF

Liczba polskich czasopism naukowych najwyższej jakości, odnotowywanych w JCR, a więc takich, dla których obliczany jest wskaźnik IF jest zmienna, jednak w ostatnich latach oscyluje koło 61. Taka też liczba tytułów w badaniach została uwzględniona. Jak się okazało, jakość idzie w parze z istnieniem w Internecie: wszystkie czasopisma tej grupy są tam obecne, chociaż w różny sposób 14 (23%) tytułów czasopism jest dostępna za opłatą. Większość z nich dostępna jest poprzez serwisy Springera, Ingenty i Versity, w których z zasady ogólnie dostępny jest pełny opis publikacji, wraz z abstraktem. Jednocześnie serwisy te oferują zakup dostępu do tekstu poszczególnych artykułów.

Rysunek 2. Udostępnianie polskich czasopism z IF

Źródło: opracowanie własne

Jednak znaczna większość, bo 30 tytułów dostępna jest bez żadnych ograniczeń, umożliwiając korzystanie zarówno z archiwum, jak i bieżąco publikowanych tekstów. Dodatkowo dwa tytuły dostępne są po bezpłatnym zarejestrowaniu użytkownika. Sześć czasopism udostępnia bieżący zeszyt czasopisma z opóźnieniem (tzw. moving wall), od jednego roku do kilku lat. Na siedmiu (11,5%) stronach wydawców otrzymamy dostęp jedynie do spisów treści i/lub abstraktów artykułów. W takim przypadku dostęp do pełnych tekstów odbywa się poprzez wersję drukowaną (rozprowadzaną na drodze prenumeraty).

Zdarza się, że czasopismo udostępnia tylko archiwum, np. do roku 2000 (czasopisma matematyczne, udostępniane na stronach ICM), natomiast wszystkie późniejsze teksty przeznaczone są dla prenumeratorów. Większość czasopism dostępnych w Open Access wybrała jednak odwrotną strategię; udostępniają one swoje archiwa od początku 21 w., często od roku 2000 po najnowszy numer.

Wszystkie czasopisma zamieszczają na stronach podstawowe informacje, takie jak skład redakcji, informacja o zakresie, historia czasopisma. Stosunkowo rzadko pojawia się informacja o jego częstotliwości. Wszystkie czasopisma z tej grupy wydawane są w języku angielskim, częsta jest współpraca międzynarodowa podczas publikacji pisma. W pojedynczych przypadkach zdarzają się polskojęzyczne streszczenia.

Ogólnie stwierdzić należy, że sytuacja w obrębie polskich czasopism, dla których naliczany jest IF z punktu widzenia ich udostępniania w Internecie jest dobra. Każdy tytuł jest reprezentowany przez anglojęzyczną stronę, udostępniającą przynajmniej spisy treści. Ponad połowa tytułów udostępnia w różnej formie pełne teksty artykułów. Czasopisma te wydawane są przez małych wydawców, uczelnie lub towarzystwa naukowe, co przypomina sytuację w tym zakresie na Zachodzie sprzed kilkunastu lat. Widać już jednak ekspansję wydawnictw komercyjnych, szczególnie w zakresie czasopism medycznych i przyrodniczych, częściowo także z nauk ścisłych.

Polskie czasopisma naukowe z grupy B

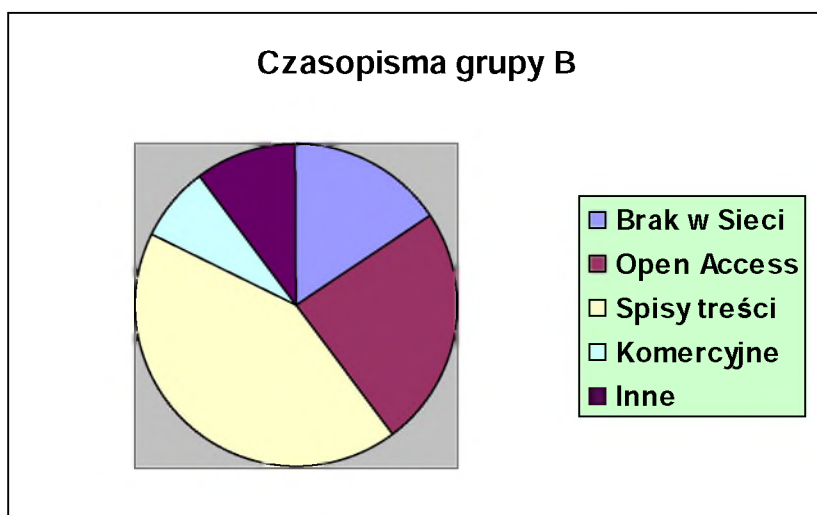
Dla porównania podobne badania do przedstawionych w poprzedniej części referatu przeprowadzono na grupie czasopism wyszczególnionych w zaktualizowanym Wykazie czasopism MNiSzW z 2009 r. (zał. do Komunikatu nr 8 z dn. 31.03.2009 r., umieszczonych w tzw. Grupie B i C, do której trafiły tytuły czasopism stanowiące uzupełnienie i korektę wcześniejszych wykazów lat 2007–2008 [List MNiSzW 2009, dok. elektr.]. Łącznie znalazło się tam 146 tytułów czasopism polskich. Należało spodziewać się, że w zakresie ich dostępności w Internecie sytuacja będzie gorsza w porównaniu z poprzednią grupą, gdyż na tej liście znajdują się czasopisma stosunkowo młode, które właśnie wchodzi na listy czasopism punktowanych MNiSzW. Badania wykazały słusność tych przypuszczeń.

Brak jakiegokolwiek informacji w Internecie stwierdzono dla 25 (ponad 17%) tytułów czasopism, pomimo preferencyjnej punktacji MNiSzW w tym zakresie. Zdarzają się także przypadki redakcji czasopism umieszczających w Internecie tylko szczątkowe informacje, np. w postaci krótkiej informacji o istnieniu czasopisma, czy jego winietki jako rozpoznawalnego znaku graficznego. W 23 (15,75%) przypadkach na stronach udostępniających treści brak jest jakiegokolwiek informacji (np. skład redakcji, wydawca, częstotliwość, informacje dla prenumeratorów i autorów, zakres itp.) o czasopiśmie oprócz jego tytułu, co pośrednio świadczy o (niskim) poziomie edycyjnym tych publikacji.

Pełny Open Access znaleźć można w 35 przypadkach (24%), w tym w dwóch przypadkach po zarejestrowaniu się, a w sześciu przypadkach dostęp do najnowszych numerów jest przesunięty w czasie. Teksty prawie zawsze udostępniane są w PDF, chociaż zdarzają się także inne formaty, jak html czy doc.

Wydawcy wyraźnie obawiają się o swoje dochody po bezpłatnym udostępnieniu pełnych tekstów swoich publikacji, jednocześnie jednak chcą korzystać z reklamy, jaką zapewnia informacja o czasopiśmie w Internecie. W 62 (42,5%) przypadkach, w Sieci umieszczane są spisy treści/abstrakty/wykazy tomów czasopisma, jest to więc najbardziej popularny sposób zaistnienia w Internecie bez jednoczesnego narażania na straty wersji drukowanej, która wyraźnie jest dla wydawców wersją podstawową. Jedenaście tytułów czasopism (ok. 7%) dostępnych jest w serwisach komercyjnych, takich jak CEEOL, Kluwer, Elsevier i wydawców lokalnych, jak np. Elamed. Dostęp ten jest oczywiście płatny.

Rys. 2. Udostępnianie polskich czasopism grupy B.

Źródło: opracowanie własne

Pomiędzy dwiema opisanymi grupami czasopism widać wyraźną dysproporcję w zakresie ich dostępności w Internecie. Redakcje najlepszych, najwyżej punktowanych czasopism nie obawiają się umieszczania pełnych tekstów z Internetu; robią to już od dawna, dzięki czemu dorobiły się wieloletnich archiwów. Czasem zawierana jest umowa z wydawcą komercyjnym, który dba o udostępnianie czasopisma, redakcja natomiast nadal przygotowuje teksty. Słabsze czasopisma ostrożnie podchodzą do możliwości udostępniania treści w Sieci, starając się raczej zaznaczyć tam swoją obecność umieszczając spisy treści, zwykle z abstraktami. Reszta dostępna jest dla prenumeratorów w bibliotekach prenumerujących wersję drukowaną.

Na naszym rynku widoczna staje się działalność różnego rodzaju firm komercyjnych. Oprócz znanych od dawna wydawców zachodnich, jak Springer, Kluwer czy Wiley funkcjonują firmy pośredniczące w udostępnianiu zawartości czasopism, jak CEEOL czy Versita. Pewną, choć niewielką rolę odgrywają w tym zakresie także nasze biblioteki cyfrowe używające oprogramowania dLibra. Zdarzają się nawet przypadki darmowego udostępniania w bibliotece cyfrowej zeskanowanej wersji czasopisma, gdzie indziej i w innej wersji dostępnego odpłatnie.

Należy mieć nadzieję, że transformacja polskich czasopism naukowych nie spowoduje ich masowej komercjalizacji. Pewne zapóźnienie w stosunku do Zachodu może być tu atutem; tam już dawno skomercjalizowano wszystkie poważne czasopisma wydawane wcześniej przez małych, uczelnianych wydawców, stąd czasopisma

Open Access muszą być tam tworzone od początku. W Polsce wystarczy przekształcić pisma od lat istniejące i posiadające na ogół swoją renomę w czasopisma Open Access pomijając w ten sposób etap komercjalizacji, a włączając je do globalnego obiegu informacji naukowej. Aby to jednak było możliwe, niezbędne jest spełnienie kilku, nie zawsze łatwych warunków, co ukazało porównanie wybranych przez nas dwóch grup czasopism naukowych.

W artykule przedstawiono bardzo wstępne wyniki badań nad dostępnością w Internecie polskich czasopism elektronicznych. Badania te powinny być nadal prowadzone, gdyż porównanie ich wyników zmieniających się w czasie może dać obraz tendencji rozwojowych. Badane mogą i powinny być także inne aspekty udostępniania czasopism w Sieci, w tym zagadnienia jakościowe, jak np. możliwości wyszukiwawcze udostępniane (czy raczej obecnie nie udostępniane) w serwisach. Bardzo różna jakość serwisów polskich czasopism naukowych, skądinąd nawet najwyższej jakości (merytorycznej) skłania także do rozważenia możliwości stworzenia dla nich jednego, profesjonalnego oprogramowania JMS, rozprowadzanego jako Open Source. O utworzenie takiego oprogramowania mógłby postarać się np. resort nauki. Umożliwiłoby to jednolite i właściwie zorganizowane udostępnianie polskich treści naukowych w Internecie.

Wykorzystane źródła i opracowania

- Cox J.; L. Cox (2005). *Scholarly Publishing Practice: Academic journal publishers' policies and practices in online publishing*. 2nd Edition. Clapham: ALPSP, 81 pp.
- List ministra w sprawie wykazu wybranych czasopism naukowych oraz wykaz wybranych czasopism wraz z liczbą punktów za umieszczoną w nich publikację naukową, dok. elektr. (2009). MniSzW.
http://www.nauka.gov.pl/mn/_gAllery/50/15/50159/20090406__Wykaz_-_Zalacznik_do_komunikatu_Nr____-_09_CZASOPSIMA_24_03_2009.xls [odczyt: 15.04.2009].
- List w sprawie wykazu czasopism obowiązującego przy przyszłej ocenie parametrycznej jednostek naukowych, dok. elektr. (2006). MniSzW. http://www.nauka.gov.pl/mn/_gAllery/19/73/19731/pismo.pdf [odczyt: 15.04.2009].
- Powell, D. (2004). *Publishing output to 2020*. London: The British Library, 10 pp.